

A MAGYAR TÁJAK SAJÁTOS JELLEGE

Írta: Mendöl Tibor

A táj földfelszíni jelenségek egyéni együttese. Elemei között szerepel a földkéregnek a földfelszínen közvetlenül vagy közvetve érvényesülő szerkezete és kőzetösszetétele, a felszín domborzata, a légkör a maga sokféle jelenségével, a vízhálózat, a növényi takaró és az állatvilág. Mindez kölcsönösen függ egymástól, de helyről-helyre más és más módon. Az egyéni együttesbe az ember és alkotásai is beilleszkednek. Az ember szükségleteit szerzi meg a tájból, szükségleteinek megszerzése céljából különböző tevékenységeket fejt ki, tevékenységeinek eredményeként a tájnak élete és arculata is módosul: erdők és mocsarak tűnnek el, folyók új, ásott medrekbe terelődnek; szántóföldek és kertek, házak és utak jelennek meg, mint merőben új tájlemek. Az ember tevékenységei révén átalakult őstájat nevezzzük kultúrtájnak.

De nem az elvont ember és az egyes ember, hanem az öröklés és nevelés különbségei révén egyénileg is sokféle, azon kívül a történeti fejlődés eredményeként különböző közösségekben is élő ember bonyolult szükségletei és megrendszabályozott tevékenységei állnak szemben a tájjal. Az egyes ember szükségletei és tevékenységei közé ékelődik tehát mindaz, amit faj, társadalom és műveltség néven foglalunk össze. Népi, nemzeti, állami kötelek szabnak határozott pályát a tájformáló tevékenységeknek. Ilyen értelemben joggal beszélhetünk magyar tájakról, azaz olyan kultúrtájakról, amelyek arculatára a magyar nép, nemzet vagy állam letörölhetetlen vonásokat rajzolt.

A tájak határai csak ritkán élesek: sokféle jellemző jegyük egyike szűkebb, másika tágabb területre terjed ki. Néhány különösen jellemző jegy mégis közel azonos területsávon szokott elhalványodni: itt kell meghúznunk a határt, ha óvakodunk a túlságosan önkényes eljárástól. A tájak emberkéz-alkotta vonásainak jellegváltozása azonban sokszor nem ott következik be, ahol a legfontosabb természetes tájlemeké. A Balti-országok arculatán pl. a középeurópai műveltség jegyeit ismerjük fel, ellenben természetes tájjellegük keleteurópai. A körülmények szerencsés, noha korántsem véletlen találkozása úgy akar-

ja, hogy a Föld egyik legtisztábban kirajzolódó természetes tájegysége egyben azoknak a kultúrtájaknak teljes foglalata, amelyeket a magyar jelzővel illehetünk.

A legszűkebb értelemben vett magyar tájak nyilván azok, amelyek emberi átformálásában a magyaron kívül más népnek említésre érdemes szerepe nem volt. A tágabb értelemben vett magyar tájak viszont azt az egész területet felölelik, amelyre a magyar állam szervező ereje kiterjedt. Ezt a területet a Kárpátok, Alpok, Dinaridák között nevezhetjük Kárpátmedencének, de nevezhetjük Magyarországnak is. Az országnév többet jelent egyszerű államterületnél. Legfeljebb olyan államnak a területét illeheti meg, amelyik igen hosszú ideig állott fenn s így a táj életében és képében maradandó nyomokat hagyott.

Azoknak a vonásoknak, amelyeket a magyarság jelenléte vésett a tájak képre, természetesen csak bizonyos hányada nevezhető más kultúrtájakétól merőben különbözőnek, de még egésze sem öleli fel a magyar föld minden sajátágát. Hiszen egyrészt a magyar műveltségnek, társadalomnak, életnek és léleknek bőven vannak nemcsak a nem-magyaroktól különböző, hanem azokkal egyező jegyei is, másrészt a legfejlettebb kultúrtájon is átütnek eredeti őstáj-állapotának körvonalai. Elvben ugyan nincs akadálya annak, hogy tájainkból mintegy kiszűrjük mindazt az emberi átalakítást, amiben létünk sajátosan magyar vonásai tükröződnek, ám ha érdeklődésünk kizárólag erre a kivonatra szorítkoznék, annak éppen önismeretünk látná legnagyobb kárát. Műveltségünknek is nyilván egésze érdekel, tehát az is, ami másokkal közös, hiszen csak így tudjuk mihez mérni azt, ami csupán a mienk. A magyar tájalakító munkát is csak akkor becsülhetjük értéke szerint, ha tájainkról teljes leltárt készítünk.

A földrajz hivatott ilyen leltár készítésére, sőt annál többre is. Ez a tudomány már régen nem elégszik meg azzal az egyetlen kérdéssel: mi, hol van? Elsőnek ugyan most is ezt kérdi, de azután arra is igyekszik megfelelni, hogy az a sok mindenféle, ami valahol együtt van, miért éppen az adott összetételben van együtt. A földrajz a tájak mai állapotának, más szóval mai életének és arculatának magyarázó leírása.

Ennek a magyarázó leírásnak kiváló példáit ismerjük a világirodalomból: jól sikerült szintéziseket, amelyek az úgynevezett általános földrajz egyes ágazatainak (fizikai földrajz, életföldrajz, emberföldrajz) kiforrott módszerei szerint végrehajtott elemző munka eredményein épülnek fel. Nem célunk, hogy ezen a helyen a földrajzi kutatás és összefoglaló feldolgozás világszerte elismert módszereit ismertessük. Az meg éppenséggel

nem szándékunk, hogy a kipróbált elveket eldobva, valami szűkített szempontú és tárgykörű különleges magyar földrajzot hirdessünk. Nemcsak a földrajz tudományos művelése, hanem még annak iskolai oktatása terén sem gondolunk ilyen kétes értékű reformra. Nem a magyar tájaknak vagy azok együttesének, Magyarországnak mogyoróhéjba foglalt földrajzát akarjuk itt előadni, hanem csupán egyetlen kérdésre szeretnénk rávilágítani. Meggyőződésünk szerint minden magyar geográfusnak tisztában kell lennie ennek a kérdésnek jelentőségével és minden magyar földrajztanárnak valamilyen formában meg kell azt ismertetnie tanítványaival is.

Ez a kérdés: miféle tényezők milyen mértékben járultak ahhoz, hogy a Kárpátmedence nyerstájai helyén ma különböző mértékben fejlett, sajátos jellegű kultúrtájakat találunk?

A kérdésre kétféle összefüggésben kereshetjük a feleletet. Egyrészt tájról-tájra haladva ismételten foglalkozhatunk vele, másrészt az ország egészéről szólván, külön fejezetet szentelhetünk neki. Az előbbi esetben nem terjeszkedünk túl a szűkebb értelemben vett, tehát a tájaknak csupán a mai életét és arculatát magyarázva leíró földrajztudomány határain. Hiszen a tényezők dinamizmusára mutatunk rá, ami a táj életének rajzához tartozik, ezen felül bizonyos genetikus momentumokra is kiterjeszkedünk ugyan, de a mai állapot magyarázatához szükséges a genesis is: a múltba mindaddig visszapillantani, ameddig a mai állapotok gyökerei nyúlnak. A külön fejezet ezzel szemben a kultúrtáj egész fejlődéstörténetét felölelhetné, a táj múltbeli állapotaival és azok változásával önmagukért foglalkoznék, azaz egészen nagyvonalú történeti földrajzot nyújtana tulajdonképpen. A történeti földrajz igazi feladatáról, a földrajztudomány egészéhez való viszonyáról vallott felfogásunkat másutt már kifejtettük,¹ legyen szabad ezen a helyen részletesebb fejtegetés helyett arra hivatkoznunk. Körülbelül olyasféle természetű, bár még igen sok kiegészítésre szoruló anyagra gondolunk, amelyet ugyancsak más helyen volt már alkalmunk közölni.² Nem akarjuk önmagunkat ismételni, ezért ezen a helyen inkább csak a tájjelleget meghatározó tényezőkre, azok fontosságára mutatunk rá. Szólnunk kell arról a tájról, amelyet a honfoglaló magyarság itt talált, arról a műveltségről, amelyet magával hozott és arról a sorsról, amelynek a táj és a rajta élő nép együttesen részese volt. Főleg azt szeretnők hangsúlyozni, hogy a tényezők súlyának megítélésében nagy óvatosságra van szükségünk, mert az eredeti tájjelleg is, a honfoglalók műveltsége is eléggé összetett volt, bizonyos tekintetben típusok határán álló s így az értékelésükben jobbra vagy balra mutató

csekély eltérés is homlokegyenest ellenkező végkövetkeztetésekhez vezethet.

Annak a tájcsoporthoz, amelyet a honfoglaló magyarság új hazájában talált, van egy sereg mindmáig változatlan, sőt emberi időmértékkel mérve állandónak tekinthető alkateleme. Ilyen elsősorban a domborzat és az éghajlat, amivel szemben az ember tehetetlen; de még könnyebben megváltoztatható és valóban sok tekintetben módosított vízhálózat és növénytakaró sem vesztette el legalapvetőbb vonásait. Bár ilyen módon nem szabad túlértékelnünk az ember tájalakító képességeit, másrészt mégis tartózkodnunk kell a determinista túlzásoktól is. A természetes táj mai napig változatlan vonásai között is sok akad olyan, amelynek emberföldrajzi hatása időről-időre mégis változó volt, mert maga az ember, helyesebben a műveltség jellege, a történeti helyzet változott időről-időre.

Magyarország domborzati képezének, legjellemzőbb vonása a hármass belső medencerendszer. Ez a középső nagy síkságból, egy oldalsó kisebb síkságból, valamint bevágódó folyók völgyeitől dombvidékké tagolt térszínarabokból áll. A medencerendszernek ezeket a részeit többnyire könnyen járható középhegységek választják el egymástól, ellenben magasabb hegységek eléggé összefüggő kerete zárja körül. A hegykeret völgyei centripetálisan futnak le a belső medencerendszer területére. Hazánk éghajlati szempontból középhegyet foglal el az óceáni klímájú, tehát hűvösnyarú, enyhételű, bő és egyenletesen elosztott csapadékú Nyugat-Európa; a kontinentális, tehát forrónyarú, keménytelű, csapadékban szegényebb és inkább nyáron esős Kelet-Európa, valamint a mediterrán, tehát forró, száraz nyarú és enyhe, esős télű Dél-Európa között. Különösen az óceáni és a kontinentális Európa sajátosságai ölelkeznek össze úgy, hogy akár egyiket, akár másikat hangsúlyozzuk csak, mindenképpen meghamisítjuk a valóságot. A mediterrán vonások gyengébben mutatkoznak és délnyugatról északkelet felé általában elmosódnak. A domborzat sajátos jellege érvényesül abban, hogy a mélyebben fekvő medencék területe, különösen a legnagyobb középső síkság, az Alföld, magasabb hőmérsékletű, forróbb nyarú és csapadékban szegényebb, mint a hegykeret vidékei, tehát erősebben mutatkoznak rajta a kontinentális vonások. Ezzel szemben a hegykeret területén az átlagban alacsonyabb hőmérséklet, főleg a hűvösebb nyár és a bővebb csapadék inkább az óceáni Európára emlékeztet, bár kisebb hőingadozásról, azaz a tél és nyár csekélyebb hőmérsékletkülönbségéről csak az ország nyugatibb részein beszélhetünk.

A hőmérsékletben és csapadékban mutatkozó különbség mindenestre olyanformán rajzolódik ki a természetes növénytakaró képén, hogy a hegykeretet zárt erdőségei az óceáni erdős Európához teszik hasonlónak, ezzel szemben a síkságokon már a kontinentális Kelet-Európa sztyepeinek nyomaira bukkanunk. Pontosabban, a hegykeret legmagasabb térszínfoltjain itt-ott a havasi gyep jelenik meg, azután tekintélyes felületeket borítanak a fenyvesek. Beljebb és lejjebb a bükkösök uralkodnak — ezek foglalják el a medenceválasztó középhegységek magasabb részeit is. Az alacsonyabb lejtőkön, a medencerendszer dombvidékké szabdalta tájain, a tölgyesek öve terjed ki, sőt a tölgyesek övébe tartoznak a síkságok, még az Alföld is. Ám az alföldeket már nem lepte el összefüggő, zárt erdőség. Ezeknek a tájaknak éghajlat-meghatározta természetes növénytakarója az erdős-sztyep: füves mezőségek foltjaival váltakozó erdők. A nagyjából egységes éghajlaton belül a térszín váltakozó jellege tarkította ezt a képet: a folyók egykor gátolatlan óriási árterein nádasok, mocsárerdők, rétek terjengtek. A hűvös, csapadékos, erdős peremvidékek és a melegebb, szárazabb, ligetesebb, nyílt mezőségekben gazdagabb belső tájak ellentéte a talajnemekben is tükröződik: a magasabb, külsőbb régiók s a medenceválasztó középhegységek erdei talajai az erősebben kilúgozott, tápanyagban szegényebb podzol-típushoz, az alföldek a szelíd humuszban és mészben gazdag mezőségi (csernozjom) típushoz állnak közelebb.

Még egy — emberföldrajzi szempontból is jelentős — különbséget találunk, ha a hegykeretet és a közbenső hegységeket főleg a legnagyobb medencével, az Alfölddel állítjuk szembe. Az Alföld nemcsak domborzati és ennek következtében éghajlati szempontból egyöntetűbb tájék, mint az erősebben tagolt domborzatú s ezért tarkábban változatos, szinte völgyről-völgyre, lejtőről-lejtőre egyéni éghajlatú hegyvidékek. A különbség abban is mutatkozik, hogy az Alföld fiatal üledékekkel vastagon kitöltött medence lévén, a felszíne alatt igen nagy mélységig aránylag kevésfajta és értékesíthető ásványi kincsekben szegény kőzetfélések építik fel a földkérget. Ezzel szemben a hegyvidékek hegységjellege éppen annak a sokféle és többször ismétlődő kéregmozgásnak, a hegyképző és hegységet lehordó erők váltakozóan egymásba kapcsolódó munkájának köszönhető, amelynek eredményeképpen a legkülönbözőbb korú és kőzetű, tehát különféle ásványi kincseket is tartalmazó rétegek helyükből kimozdítva, tarka sávokban bukkannak a felszínre, vagy legalább is sok helyen érik el annak közvetlen közelségét. Ezt fejezi ki az ország geológiai térképének az avatat-

lan szemében zűrzavaros tarkasága a peremi tájakon és egyhangúbb színe az Alföld helyén, általában a belsőbb vidékeken. A szakember jól tudja, a nem-szakembernek viszont nehéz lenne ilyen szűk keretek között megmagyarázni, hogy miért nem. mégis a Kárpátok legkülső övezete a leggazdagabb az ásványi kincsekben; miért éppen a vulkáni hegységeink és régi hegységeink tönkjei az ércek lelőhelyei s miért a nagy medencéknek a hegykeret, vagy a középhegységek területére benyúló öblei őrzik szénkészleteinket?

Mindaz, amit a magyar tájak sajátjaiból eddig felsoroltunk, minden emberi beavatkozástól függetlenül alakult ki s ha az erdőirtásokat, folyószabályozó és ármentesítő munkálatokat, valamint a nemesérceket itt-ott a kimerülésig kitermelő bányászatot figyelmen kívül hagyjuk, az ember beavatkozására sem változott, de nem is változhatott a honfoglalás óta eltelt ezer esztendő alatt. A tájak változatlan természeti alapjai ezek, de emberföldrajzi hatásuk korántsem volt mindig egyforma: sokféle lehetőséggel kecsgettettek ugyan, azonban a kultúrtáj hosszú története során majd ez, majd az vált közülük valóra.

A hegykeret és a belső medencerendszer természetes tájjellegének ellentéte főleg három vonatkozásban volt döntő jelentőségű a két területen megszületett kultúrtájak eltérő alakulására. Az egyik régibb, mélyebbre ható, de inkább halványodó; a másik újabb, de erősödő és a mai állapotban nagyobb mértékben érvényesülő; a harmadik mindkettőnél tartósabb életű hatás. Az első abban áll, hogy a hegykeret az óceáni erdős Európa műveltségelemeinek és életformáinak befogadására alkalmasabb, ellenben a medencerendszer területén a kontinentális Kelet-Európa sztyep-kultúrája is berendezkedhetik. A másodikat röviden úgy jelölhetnők meg, hogy a hegyipásztorkodás ősi életformáján kívül az erdőgazdálkodásra, bányászatra, valamint a kettőn felépülő iparra alkalmas hegykeret annál inkább specializálódik ezekre a gazdasági ágazatokra a mezőgazdálkodást folytató belső medencékkel szemben, minél nagyobb mértékben engedi meg a tökéletesedő közlekedés a tömegárúk nagy távolságra kiterjedő cseréjét. A harmadik, a történelem folyamán legmaradandóbbnak bizonyult hatás: a medencerendszer egész területét birtokába vett politikai hatalommal szemben a hegykeret sem őrizheti meg függetlenségét.

Természetesen egyéb hatások is voltak: a kérdést nem egyszerűsíthetjük a hegykeret-síkságok, illetőleg az óceáni és kontinentális Európa műveltségelemeinek fogalompárjában kifejeződő ellentétre. Délnyugat felől, tehát arról az oldalról, amerről a mediterrán tájsajátságok északkelet felé egyre inkább halványodnak, be tudott ide nyomulni Róma igazi mediterrán biro-

dalma, bár a pannóniai limest egyszerűen a Duna vonala, tehát a római számára annyira kedves folyamhatár jelölte ki s egy ideig provincia volt a mediterrán tájsajátságokkal már igazán nem dicsekedő Dácia is. De jól tudjuk, közvetlen mediterrán, főleg olasz hatások művelődéstörténetünk egész folyamán kimutathatók, éppúgy, mint ahogy tájainkon szerte az országban sokfelé díszlik a szőlő, ez a földközítenger-vidéki kultúrnövény és sokfelé kimutatható a kétnyomásos gazdálkodásnak, ennek az ugyancsak jellegzetesen mediterrán művelésmódnak emléke.

Róma pannóniai uralmának kevés nyoma maradt a táj képén, Dáciának pedig csupán emléke él. Kelet felől sztyep-népek többször is megjelentek itt a magyar honfoglalás előtt, de a belső medencerendszer amúgy is gyéribb erdőségeinek irtásán kívül ittlétüknek a táj képében máig élő egyéb emléke alig maradt. A szlávoknak azok a valamivel sűrűbben megtelepedett és kezdetleges földművelést, valamint kisállattartást űző tömegei, amelyek életformájuknak megfelelően a medencék és hegykeret, a ritkább és zártabb erdőségek átmeneti sávjain ültek, beolvadtak a magyarságba. A hegykeret külsőbb öveiben gyéribben élő és önálló etnikumukat fenntartó csoportjai csak később erősödnek meg, éppúgy, mint az a hegyipásztor életforma, amelyik a Felvidéken soha nem is ért el olyan arányokat, mint jóval később, a Balkánról beköltöző elemek révén a jóval terjedelmesebb havasi gyepfoltokkal rendelkező Erdélyben. Tájaink mai emberalkotta vonásainak megsemmisítő arányú többsége mind azóta keletkezett, amióta a magyarság megülte mai hazáját s megszervezte annak állami életét-

Éppen ezért különös figyelmet kell szentelnünk a honfoglaló magyarság magával hozott műveltségének. Ítéleteinkben finom, árnyalati megkülönböztetéseknek is nagy szerepe van. A honfoglaló magyarság kétségtelenül a medencerendszerhez tartozó belsőbb tájakat szállta meg először. Ezek a belsőbb tájak, bár kétségtelenül különböztek az óceáni erdős Európa tájjellegétől, de mégsem voltak igazi sztyep-, hanem csak erdős-sztyepjellegűek. A honfoglaló magyarság, bár műveltsége leglényegesebb vonásaiban ahhoz a nagy nomád kultúrkörhöz tartozott, amelynek igazi hazája Eurázia sztyepöve, életformáját tekintve mégis félnomád volt s előző hazái századok óta a mai Dél-Oroszországnak ugyanolyan erdős-sztyep jellegű tájain helyeződtek el, mint amilyeneket az új haza belsőbb vidékein talált. Állandósult helyű téli szállások, azok környékén folyó földművelés, folytonos érintkezés és élénk kereskedelmi kapcsolatok szlávokkal, kazár és görög városokkal, tehát igen különböző műveltségek és életformák alapos ismerete éppúgy jellemezte

az akkori élet jellegét, mint a már korántsem egyrétű társadalom. Ám ennek a társadalomnak értékelő tudatában a pásztor mégis előkelőbb helyet foglalt el, mint a földműves, hiszen a legeltető állattartás volt a szabad elemek életformája. A harcos szervezet, a mozgékony, az áttekintő készség tájak és népek felett: íme ezek a további nomád vonások. A honfoglaló magyarság műveltségét tehát éppoly kevéssé lehet egyetlen szóval jelölni, mint annak a tájnak jellegét, amelyet az új hazában talált. A köztudatban egyes fogalmakhoz hamis képzetek kapcsolódnak s ezen csak részletes körülírással segíthetünk.

Az elmondottak után könnyen megérthetjük és másokkal is megértethetjük, hogy a magyarság nemcsak a legbelsőbb síkságokat, hanem a dombvidékeket, a tölgyesek övének egész területét is megszállta, tehát az egész medencerendszert a hegykeretet feltáró völgyek nyílásaival együtt, amivel biztosította politikai uralmát az ország egésze felett. Tudjuk, hogy ez szintén keletről jött, de tisztábban nomád életformájú elődei egyikének sem sikerült. Viszont a kalandozó hadjáratok során érvényesülő nomád áttekintő készségének köszönhetően azt a rendkívül fontos felismerést, hogy tovább nyugatra, az óceáni erdős Európa tisztásain sűrű tömegekben szorongó népek felé terjeszkedésre nincs mód. Ugyancsak az erőknek ez a helyes mérlegelése vezette arra az útra, amit röviden úgy szoktunk emlegetni: „csatlakozás a nyugati műveltséghez”. Bizonyos, hogy ennek során sokféle átvételről beszélhetünk. De mégsem következett be az addigi életnek olyan erős törése, mint még nemrégén hittük. A földművelésnek, sőt a városi élet kibontakozásának csiréit a magyarság már magával hozta. Ami mégis új volt, nem fojtotta meg a régit, csupán át- meg átszötte azt.

Nagyon érdekes annak a bükkös-fenyves övnek szerepe, amely a medenceválasztó középhegységek és a hegykeret területén a honfoglalás után egyelőre csak a politikai élettérnek része, de nem a gazdaságinak: törzsválasztó köznek és gyepülvének marad. Ezek az erősebben óceáni-európai jellegű, tehát a nemzeti megszállásból kirekedt területek részeivé válnak annak a „királyi” Magyarországnak, amely első befogadója az óceáni Európából ideszivárgó műveltségnek és kultúrtájelemeknek. Egyházak, kolostorok, körülöttük újonnan tört szántóföldek s az isnáni várak körül szerveződő megyerendszer kezdetben királyi intézménye itt rendezkednek be először. A hegykeret és a medencerendszer jellegzetes természeti táj elemei a nyugati országrészekben (Dunántúl, Kisalföld) váltakoznak a legtarkábban: ezen az aprólékos tagoltsága miatt a nemzetségenként megtelepedő magyarság számára helyenkint különösen kedvező s

így már kezdetben legsűrűbben megszállt tájékon olvadnak össze legkorábban a „nemzetiségi” és „királyi” Magyarország, a nyugati-óceáni és a keleti-kontinentális Európa létformái olyan magyar műveltségé, amelyik ezt a középkortól mindmáig legfejlettebb kultúrtáját egészen áthatja.

A hegykeret területén tisztán a nyugati műveltség rendezkedik be, részben az óceáni erdős Európából jött, tehát az erdőirtáshoz, az irtványokon folytatott földműveléshez, valamint a bányászathoz különösen értő nyugati telepések révén. De társul ehhez az előnyomulóban lévő magyarság is, amelynek élete itt már szintén nyugati keretek között folyik. Ezzel szemben tájjellegénél fogva az Alföld őrzi legszívósabban a keletről hozott kultúra elemeit. Ez a tájjelleg magyarozza meg azt is, hogy az utóbb érkezett, a honfoglaló magyarságnál erősebben nomád életformájú kunok is éppen itt kapnak helyet s természetesen ők is hozzájárulnak a kultúrtáj nomád jegyeinek további fennmaradásához. Mindamellet a fejlődés ezeknek a tájankint mutatkozó különbségeknek lassú elhalványodása felé vezetett. Ha sorsunk vonala egyenes marad, a kétféle eredetű műveltség szintézise hamarabb és jobban sikerült volna s olyan egységes színezetet ad a magyar tájak egészének, amelyen nem mutatkoznék több egyéni vonás, mint amennyit a tájak természeti sajátosságai feltétlenül indokolnak. Nem így történt: sorsunk másként akarta.

Sorsunk vonalán a török idők jelentik a nagy törést. A török hódoltság területén, tehát főleg az Alföldön, a pusztítás elsöpörte annak nagyrészét, amit a középkor épített. A csökkenő számú népesség összezsugorodó szántóföldjei helyén ismét a legelő terjeszkedik, tehát a földművelés rovására a pásztorkodó életforma hódít teret s általában a magyar műveltségnek előzőleg már itt is szűkebb térre szorult nomád elemei jutnak ismét uralomra. A föld nagy részét mégis kezében tartja a meggyérült népesség úgy, hogy az elpusztult faluhatárokat a megmaradtak kebelezik be s így ez a tájunk ma is túlnyomóan magyar népességű. Az itteni kultúráját XVIII—XIX. századi s mellettük nomádgyűrű vonások teszik össze: hiányzik közbül a középkor nyoma. Ennek fordítottja jellemzi a hegykeret sorsát: a középkori műveltségnek nagyobb számban maradtak meg a tájba épített emlékei viszont a népesség erősebben kicserélődött a magyarság rovására. Itt a völgyekből, mint a hadak útjáról kipusztult magyarság helyét a hegytetők zavartalan magányában nyugodtan szaporodó, bevándorlással is gyarapodó, majd utóbb onnan leereszkedő hegyipásztor-népek foglalták el. Ez a török idők mindmáig érezhető hatása.

A XVIII. század újjáépítő korszak, főleg az Alföldet tölti fel ismét népséggel s oda hozza vissza megint a szántóföldet. Ám a szántóföld terjeszkedése ekkor még csak az árvízmentes szinteken folyik.

Sokkal rohamosabb és mélyrehatóbb változásokat hoz a XIX. század. Az aránylag nyugodt időkben folytatódik a népesség gyarapodása, ugyanekkor a technikai találmányok s ezek során a közlekedés tökéletesedése révén Magyarország szorosan beilleszkedik Európa tájak szerint specializálódó munkamegosztásos gazdasági rendjébe. Ez a fejlődés a tájak életének és arculatának alakulásában olyanformán fejeződik ki, hogy az Alföld a saját szükségleteit messze meghaladó méretű gabonatermelésre rendezkedik be, ennek érdekében a folyószabályozás és ármentesítés nagyszabású munkájával férőhelyet teremt a tájat most már szinte egészében meghódító szántóföldeknek. Az Alföld, általában a síkságok gabonafeleslegeinek egy részét a hegykeret veszi fel, amelynek népszaporulata ilyen módon nagyobb százalékban maradhat helyben, mint amekkorának élelmezését az egyébként szűkös helyi mezőgazdasági termelés biztosítani tudná. A népszaporulat azokban a gazdasági ágazatokban helyezkedhetik el, amelyek jelentősége csak ekkor, a fejlett közlekedéstől támogatott területi munkamegosztás korában kezd igazán kibontakozni: az erdőgazdálkodásban, a vas- és szénbányászatban és az ezekre az ágazatokra épülő iparágakban. Az erősebben mezőgazdasági jellegű belsőbb tájak, főleg az Alföld gabonafeleslegeinek a belső terménycserén felül még megmaradó része Európa nyugatibb tájaira vándorol, ahonnan főleg iparcikkeket kapunk, hiszen ezekkel az árukkal a hegykeret sem tudja ellátni az ország egészét.

A termelés belterjességének fokozódása, vele együtt a szaporodó népesség növekvő igényei s a megnövekedett terménycsere erőteljes városiasodást indítanak meg: az Alföldön a szerény középkori kezdeteket nem számítva, most első ízben, egyéb tájakon immár másodszer. Mindez többé-kevésbé így volt Európa nyugatibb tájain is: ott is a középkor és a XIX—XX. század a városfejlődés két főkorszaka. Nem meglepő, hogy a XIX. századi városiasodás főterülete a legélénkebb terménycserének a színhelye: az eltérő termelésű belső medencerendszer és hegykeret érintkező öve, az úgynevezett vásáröv, főleg az Alföld pereme. De városfejlesztő vásárokat találunk az Erdélyi-medence és a Kisalföld peremén, valamint a Dunántúlon a dombvidékek és középhegységek érintkező sávjain is. Ebben is csak az fejeződik ki, hogy a nyugati országrészekben többszörösen váltakoznak a hegykeretre és a medencékre jel-

lemző fejlődés területei, Erdély pedig belső medencéjével és peremi hegyvidékeivel kicsiben az egész országot mintázza, noha az Erdélyi-medence zordabb éghajlata, sajátos felszíne, al-talaj- és talajviszonyai, valamint eltérő történeti sorsa miatt természetesen sokban különbözik az Alföldtől. A vásárvárosok sorából kiváló helyzetének megfelelően messze kiemelkedik Budapest, a belső terménycserének is legfontosabb központja, egyben a kivitelre szánt terményeknek is főgyűjtőhelye, hiszen a legnagyobb feleslegekkel rendelkező tájnak, az Alföldnek, a nyugati piachoz legközelebbi sarkában fekszik.

A hazai kultúrtájak kialakító tényezőinek, a táj ősi, illetőleg honfoglaláskori állapotának, a honfoglaló magyarság műveltség szintjének s a táj és a magyarság együttes sorsának egyszerű áttekintése során is eléggé kidomborodott az Alföld sajátos jellege. Nem szabad ezt úgy értelmeznünk, mintha az Alföld lenne az egyetlen magyar táj, amelynek emberi arcvonásai valóban egyéniék, hanem inkább azt kell mondanunk, hogy az itteni kultúrtáj bővelkedik az Európa nyugatibb tájain megszokott elemektől eltérő legtöbb vonásban. Ha azt akarjuk hangsúlyozni, amiben kultúrtájaink különböznek a nyugatiaktól, akkor valóban az Alföldre kell elsősorban hivatkoznunk. Ez azonban nem jelenti azt, mintha a nyugatiakkal közös sajátságokban gazdagabb egyéb kultúrtájaink nem lehetnének éppannyira magyar tájak; sem pedig azt, mintha az alföldi kultúrtájnak nem lennének más tájakéval egyező jegyei is. Sőt még a valóban egyéni vonásoknak is csak egy része tükrözi a magyarság ősi nomád kultúráját. Ezeknek az utóbbi jegyeknek bővebb előfordulása részben az Alföldnek már eredetileg is a kontinentális Kelet-Európára emlékeztető sajátságaira vezethető vissza. Tudjuk, hogy a középkorban is lassabban terjedtek itt el a nyugatias műveltség elemei, a török idők pedig alaposan vissza is vetették ezt a fejlődést.

A legeltető pásztorkodás gyér maradványai ugyan ma már a szikésekre szorultak vissza, ellenben a települések alaprajzában még ma is vannak nyomai az ősi műveltségnek. Ilyen a belsőségek gyakori szabálytalan utcahálózata, ami az eredetileg kerítetlen, tehát udvartalan házak utólagos elkerítésének következménye, az eredeti kerítetlenség pedig az állattartó életformának volt kísérő jelensége: az állatokat, majd később a terményeket nem a ház szomszédságában, hanem a belsőséget körülvevő ólaskertekben tartották, mint ahogy a hajlékok csoportján kívül tanyázott az állat az egykori téli szálláson is. Itt kell megemlítenünk a határbeosztás sok helyen még ma is tapasztalható régi rendjét: a földműveléssel szorosabb kapcsolat-

ban tartott kezesjóság belső legelőjén kívül volt és részben ma is van még a szántóföldeken túl külső legelő is, ahol egykor a szilajcsordák legeltek. A belsőség és a szántóföld közti belső legelőn helyezkedtek el később a szőlőskertek, majd még később várossá fejlődő nagytelepüléseink villákból, kertes családi házakból álló negyedei, valamint nagyhelyigényű intézményei, így csillan át a régi rend életükben-arcukatban egyébként megváltozott helységek mai övezeteinek sorrendjén is.

A alföldi kultúrtáj számos egyéb vonásában már másféle hatások fejeződnek ki: a még mindig elterjedt sárépítkezésben, s a lassan visszaszoruló nádtetőkben a táj természeti sajátosságai- ból következő kő-, fa- és tüzelőanyaghiány; falvak, városok gyakori aszimmetrikus növekedésében, tehát ősi magjuk excentrikus fekvésében az egykori ármentes szintek peremének települést rögzítő hatása; a sok ezer lelket számláló és megfelelően hatalmas határu őstermelő óriásfalvakban az egykori, apró falvak rendszerét elsöprő törökvilág; a tanyák ezrekre rugó seregében a török idők alatt kialakult nagy határok, helyesebben az azok területén a békés időkben messzire kiterjedő szántóföldek, amelyeket a nagy távolság miatt az óriásfalvakból már nem lehet megművelni. Etnográfusaink azonban a tanyának az ősi nomád műveltség jellegzetes téli-nyári szállásos és ólaskertes településrendjével összefüggő nem egy sajátosságát is felfedezték.

A városi élet aránylag kevésbé fejlett az Alföldön: ennek magyarázata egyrészt a tájjelleg egyöntetősége, tehát a belső terménycsere csekély mérete, másrészt a fejlődés csekély múltja. A középkori szerény kezdetet megszakítja a törökvilág, utána pedig a XVIII. századnak előbb az agráralapokat kellett újból leraknia. Az igazi városiasodás tehát csak a XIX. században indul meg, mégpedig olyanformán, hogy a már előbb kialakult óriásfalvak szívében központi szerepköröket betöltő városias magok születnek. Ezek növekednek ugyan, de óriási falusias burkolatukat ritkán tudják megemészteni. Van persze kivétel is: régi és burkolatát csaknem teljesen felemészítő város (Debrecen, Szeged). Jellegzetes vonás az emeletes házak csekély száma még a városmagok területén is. Ennek részben a miliőben rejlő, részben fejlődéstörténeti okai vannak.

Amint az Alföld belsejét elhagyjuk, elmaradoznak az eredetileg is gyéresebb és később még jobban megritkított erdejű, tehát fában, valamint kőben szegény vidékek; kijutunk az egykori török hódoltság területéről, helyette a természetes állapotában is inkább az óceáni Európára emlékeztető tájakra érkezünk, ahol a magyarságnak korábban és erősebben halványodtak el nomád hagyományai s nem is volt ami azokat újból fel-

élessze. A kultúrfaj jellegében is érezhető mindez: több a szagtelkes falu s az eredetileg nyomásos rendszerű határ; a házak építőanyagai között gyakrabban szerepel a fa s néha a kő; inkább találunk megszakítatlan fejlődésű régi, nem pedig óriásfalu szívébe magként utóbb betelepedett városokat.

Nincs itt arra helyünk, hogy finomabb vonásokkal egészítsük ki ezt a nagyon is durván, túlságos egyszerűsítésekkel felvázolt képet. Csupán azt jegyezzük még meg összefoglalóan, hogy az Alföldön kívül, a peremtájakon, a természetes tájjal párhuzamosan a kultúrtáj jellegének is több az óceáni Európával közös jegye. Mégis súlyos tévedés lenne, ha ezt valami általános európaivá szürkülésnek neveznénk. Igaz, hogy a tájak egyéni jellege csak kevéssé fedezhető fel az egyes tájjelekben, ellenben annál inkább a tájjelek helyről-helyre más és más csoportosulásában. Ezzel viszont aligha mondunk újat, csupán azt az amúgy is megcáfolhatatlan földrajzi tételt erősíthetjük, hogy nincs két egyforma táj a világon.

Irodalom:

¹ Szentpétery-Emlékkönyv. Budapest, 1938., 312-334. 1.

² Lásd a „Magyar művelődéstörténet” (Budapest, Magyar Történelmi Társulat, é. n.) I., IV. és V. kötetében, valamint az „Úr és paraszt a magyar élet egységében” (Budapest, Egyetemi Magyarástudományi Intézet, 1941.) c. munkában közölt tanulmányainkat.